УДК 81'25

А.Ә. Хасавнех

МӨХӘММӘДЗАКИР КАМАЛОВ ӘЛ-ЧИСТАВИНЫҢ ТӘРҖЕМӘИ ХӘЛЕ ТУРЫНДА БИЛГЕСЕЗ АВТОР ӘСӘРЕ

В статье представлен литературный анализ марсии-элегии неизвестного автора на смерть татарского накшбандийского шейха М.-З. Камалова. В произведении рассказывается о примечательных фактах жизни и деятельности М.-З. Камалова, его личных достоинствах, излагаются эпизоды последних минут перед его кончиной, а также сведения о дальнейшей судьбе некоторых из детей, последователей и муридов прославленного шейха.

Ключевые слова: марсия, Мухаммад-Закир ишан Камалов, суфизм, накшбандийский шейх.

The article presents a literary analysis of marsi-elegy of an unknown author on the death of the tatar naqshbandi shaykh M.-Z. Kamalova. The work describes the remarkable facts of the life and activity of M.-Z. Kamalova, his personal merits, outlines the episodes of last minutes before his death, as well as information about the fate of some of the children and the followers and murids of the famous sheikh.

Keywords: marcie, Muhammad-Zakir ishan Kamalov, sufism, naqshbandi shaykh.

Шәех Мөхәммәдзакир Камалов әл-Чистави (1804–1893) шәхесенә, аның тормыш юлы һәм эшчәнлегенә карата соңгы елларда үзебезнең галимнәрнең дә, чит ил тикшеренүчеләренең дә игътибары бермә-бер арта бара. Чөнки XIX гасырда Идел-Урал төбәгенең көньяк-көнчыгыш өлешендә Зәйнулла Рәсүлев (1833–1917) Троицкида «Рәсүлия», ә Урта Иделдә Мөхәммәдзакир әл-Чистави Чистайда «Камалия» мәдрәсәләре оештырып, бу ике төп мөселман мәгърифәт учагына Россиянең төрле почмакларыннан гына түгел, ә Урта Азиядән, Кавказдан, Казакъстаннан меңнәрчә шәкертләр килеп белем ала.

Мөхәммәдзакир Камаловның биографиясенә килгәндә исә, аны җентекләп өйрәнүчеләрдән бердәнбер галим – мөгаен, Р.Г. Әмирхановны (1946–2006) гына атарга мөмкин [Амирханов, 2001; Амирханов Р.У. Знаменитость...; Амирханов Р.У. Путь шейха]. Соңгы ике елда безнең тарафтан да мәкаләләр бастырылды. Аларда татар рухани эшлеклесенең тормышына караган яңа детальләр ачыклана, аеруча игътибар аның суфичылыкның нәкышбәндия тарикатендә булучыларның этикасын һәм ритаул практикасын бәян иткән күләмле «Табсирәт әл-мөршидин мин әл-мәшәих әл-халидийин» [Абу ‘Абдуррахман] дигән хезмәтен анализлауга юнәлтелә [Хасавнех А.А. Биографические сведения; Хасавнех А.А. Биография; Хасавнех А.А. Сочинение].

Олуг шәех, имам Мөхәммәдзакир Камаловка исән вакытында ук күп кенә касыйдәләр (мактаулар) багышланган булса, вафатыннан соң мәрсияләр иҗат ителә. Шундый әсәрләрнең берсе 1983 елда археография экспедициясе вакытында әдәбиятчы Шакир Абилов (1915–2004) тарафыннан Бөгелмә районында табылган [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт]. Кульязманың күләме – 20 кәгазь, мәйданчыгы 22,5×18 см, һәр биттә 14 юл, пагинация тасвирланганда куелган. Кульязманың кырыйларында аның авторының язмалары очрый. 2а биттәге штемпельдән күренгәнчә, кәгазь 1886–1901 еллар аралыгында Россиядә, Волын губернасындагы фабрикада эшләнгән [Клепиков, с. 103].

Мәрсия авторы, кызганыч ки, ниндидер сәбәпләр аркасында үзенең исемен күрсәтмәгән. Әмма эчтәлектән аңлашылганча, ул, һичшиксез, ишан мөритләренең берсе булса кирәк. Бу фаразны Мөхәммәдзакир Камаловның остазы сыйфатында макталган дагстанлы нәкышбәндия тарикате шәехе Мәхмүд әфәнде әл-Алмали әд-Дагстани (1853–1919) турындагы юллар да раслый. Автор аны «безнең остазымыз остазы» дип бәяли: *Хак риза улсын Чистай ишан хәзрәтдин вә-с сәлам, / Остазымыз остазыдыр Мәхмуд әфәнде галәйһи-с-сәлам* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 9а].

Шунысы үзенчәлекле: мәрсия дүрт вариантта язылган. Әмма аларның һәрберсендә кабатлаулар очраса да, алар яңа детальләр белән дә тулыландырылганнар. Фикеребезчә, автор әсәрен яхшырту максатында шулай эшләгән. Шулай итеп, без 177 шигъри юлдан гыйбарәт булган төп вариантны аерып чыгардык, ә астөшермәләрдә аларның кайсы битләрдән алынганлыклары күрсәтеп барылды.

Шәрык мөселман әдәбиятында канунлашкан традиция нигезендә мәрсиянең беренче тугыз юлы барлык уңайлыкларны булдырган, кешелек дөньясына олуг бүләк сыйфатында ислам динен иңдергән Аллаһны, ахырзаманда мөселманнарны яклап чыгачак Мөхәммәд пәйгамбәрне, шулай ук аның итагатьле хатыннарын мактау белән башлана. Аннары автор мәрсиянең төп өлешенә күчә, анда шәех Мөхәммәдзакир Камаловның яхшы сыйфатлары һәм изге гамәлләре искә алына, теге яки бу мәсьәләгә карата автор позициясе белдерелгән чигенешләр белән аралаштырыла.

Традицион башламнан соң автор укучыны үлемнең кичектергесезлеге, Аллаһ тарафыннан кешегә җирдә яшәү өчен билгеләнгән вакытны бернинди чит көчләр, хәтта, дәвалау ысулы белән дә үзгәртеп булмау турындагы беренче фәлсәфи чигенешкә алып керә: *Тордыгынча гарше көрси, ләүхе калям, арзы-сәма / Вәҗиб улды безә мәүте Зө-л-җәлал, Зө-л-кәмал* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 1а]. Көнчыгыш әдәбиятларында да, Көнбатыш әдәбиятларында да мәрсия жанрына андый ысул хас. Анда автор яшәү һәм үлем, шатлык һәм кайгы, мәхәббәт һәм нәфрәт һ.б. антитезалар турында сөйли. Шуңа күрә әлеге әсәрдә мәңгелек сорауларга шактый гына урын бирелү бер дә гаҗәп түгел. Шагыйрь, үлем турындагы теманы дәвам ит-

тереп, матди кыйммәтләрнең узгынчы гына булулары турында фикер йөртә. Шуңа күрә дә мәрсиянең контекстына «әл-Гыймран» сүрәсенең 185 аятендәге эпитафия кертелү гаҗәп түгел: *Көлл-е нәфс зәъик әл-мәүт, би-гыйләҗдер би-мәҗал («Һәр җан үлем татый», һәм аны дәвалау урынсыз).* Кешенең җирдә яшәү вакыты билгеләнгән булу Коръәндә шулай әйтелгән: «Һәр җан үлем татый, ә соңыннан Безгә кире кайтачаксыз» (29: 57); «Аллаһы тарафыннан бирелгән вакыттан һәм Аның ихтыярыннан башка бер кеше дә үлмәячәк» (3: 145) һ.б. Пәйгамбәрнең билгеле хәдисендә әйтелгәнчә, кеше туганда аңа дүрт нәрсә язылган була: аның язмышы, гомер озынлыгы, гамәлләре һәм аның бәхетле яки бәхетсез булачагы.

Әсәр авторы язганча, хәтта камил инсан булган пәйгамбәр дә бакыйлыкка күчкән. Кешенең бу дөньялыкта яшәү вакыты чикләнгән булу турындагы фикерләү канвасына мигъраҗда булган һәм «унсигез мең галәмнең горурлыгы»на әверелгән пәйгамбәр образын кертеп, шагыйрь шундый чагыштыру ясый: үлем шулкадәр кичектергесез, ул, хәтта, пәйгамбәрне дә читләтеп узмагач, гади кешегә нәрсә була? *Унсигез мең галәм фәхре кәлде, күрдең рихләте, / Алды җанын, китде, дус ирде, аңа нәүбәте* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 1 б]. Ислам фикере тарихында унсигез мең галәм исәпләнә. Аларга кешелек дөньясы, фәрештәләр дөньясы, шайтаннар дөньясы һ.б. керә. Суфичылык әдәбиятында да унсигез мең галәм турында мәгълүмат китерелә [Саджади, с. 567]. Шулай ук И. Асими, Ш. Хаттаи кебек мәшһүр Шәрык шагыйрьләренең әсәрләрендә дә «унсигез мең галәм» термины очрый.

Әдәби әсәрләргә Коръән сүрәләре яки хәдисләрдән аерым өземтәләр кертү мөселман әдәбиятларында да, татар әдәбиятында да канунлашкан традициягә әверелә. Әдәбият галиме Х.Й. Миңнегулов язганча, «мөселман дине аеруча әдәбиятта тирән эз калдырган. Күп кенә сюжетлар, мотивлар, образлар «Коръән»нән алынган. Без моны Кол Гали, Мөхәммәдьяр, Утыз Имәни, Тукай һәм башка бик күп әдипләрнең әсәрләрендә ачык күрәбез. «Коръән», андагы идея-эстетик байлык татар язучыларын илһамландырган, иҗатларында төп юнәлешне билгеләгән, кешене, тормыш күренешләрен яктыртуда, бәяләүдә идеал, үзенә күрә бер өлге булып хезмәт иткән» [Миңнегулов, б. 112].

Мөхәммәдзакир Камалов турында хикәяләүне шартлы рәвештә өч өлешкә бүлеп карарга мөмкин: ишан тормышындагы һәм эшчәнлегендәге күркәм гамәлләр һәм мөһим детальләр; аның вафатының тәфсилле тасвирланышы һәм шәехнең күпсанлы варислары, кайбер балаларының һәм мөритләренең алдагы язмышлары турындагы йомгаклау өлеше. Мәрсия жанрында булуына карамастан, үзенең рухы белән әсәр башка жанрда иҗат ителгән суфичыл әсәрләр рухына тәңгәл килә, әйтик, Каландар Руминың «Каландарнамә» әсәрендәге кебек, әсәрдә суфичыл традицияләр саклана [Хасавнех, Мөхәммәтҗанова].

Р.Г. Әмирханов тикшеренүләреннән күренгәнчә, Мөхәммәдзакир Камалов ярты гасырга якын Чистай мәчетендә имам-хатыйп булган,

шунда ук «Камалия» мәдрәсәсе оештырган. Аны тәмамлаучылар арасында Ризаэддин бине Фәхреддин (1859–1936), Фатих Кәрими (1870–1937), Галиәсгар Гафуров-Чыгтай (1867–1942), Гаяз Исхакый (1878–1954) һәм татар халкының башка күренекле затлары бар [Амирханов Р.У. Путь...]. Бу мәгълүмат мәрсия авторы тарафыннан да раслана: *Хәмде бәгъдә башлайалым бер тәбарәк, и әхи, / Чистай илендә улыбды бер гаҗәйеб хуш сәхи. / Исме мәшһүр Закир иде, әткәсе Габделваһһаб, / Чиставидыр, Саснавидыр, бу сүзә тотың колак* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 1 б].

Сасна авылында туган Мөхәммәдзакир Камалов киң танылган Мәчкәрә мәдрәсәсендә яхшы гына укый. Бу мәдрәсә мәрсиядә һәрьяклап мактала. Анда шәкертләр мөселман фәннәре буенча ныклы белем алганнар, алар арасында дустанә мөнәсәбәт хөкем сөргән. Тексттан күренгәнчә, мәдрәсә Идел-Урал төбәге мөселманнары өчен төп мәгърифәт үзәкләренең берсе булган: *Дәрсе гыйльмен укымыш иде Мәчкәрәдә би-тәмам, / Мәчкәрәдә сигез иде мәдрәсә, фәнә тәмам. / Мәдрәсә гадәденчә иде, кафиләр (?) йәшьләре фирка-фирка белер иде һәр берен заһир-гайан* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 5 б].

Әлеге мәдәрәсәдә укуын тәмамлагач, ул, билгеле булганча, Чистай мәчетенә имам-хатыйп итеп билгеләнә һәм анда үзенең киңкырлы эшчәнлеген башлап җибәрә. Бер үк вакытта сәүдә белән уңышлы шөгыльләнеп, икенче гильдия сәүдәгәр була. Үз хисабына «Камалия» мәдрәсәсен төзетә. Р.Г. Әмирханов язганча, ул дүрт бинадан торган үзенчәлекле дини комплекс булган. Бу «уку йорты Россиянең төрле губерналарыннан һәм өязләреннән ислам гыйлеме алырга килгән йөзләрчә яшь егетләргә тормышка юллама биргән» [Амирханов Р.У. Путь...]. Әмма мәрсиядә ишан мөритләренең йөзләп кенә түгел, ә меңләп исәпләнүе әйтелә. Әсәрдә шулай ук Мөхәммәдзакир ишанның даны Россиянең барлык тарафларына таралганлыгы ассызыклана: *Җәһед йек саль үтде гомре илдә имамлык кылыб, / Мәсҗед-мәдрәсәләр, ханәләр ташдин йавыб. / Гариф иде, гамил иде, гыйльмедер гыйрфан илә, / Шәех иде, мөршид иде нәчә мең мөрид илә. / Уфа, Казан һәм Ырынбур һәм Троиски каласы, / Дагыйстани, Әчтерхани – канда булды сайәсе* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 9а].

Мөхәммәдзакир ишанның күпсанлы уңай яклары, шәхси холкы турындагы мәгълүмат шундый шигъри юллар белән башлана: *Хәмде бәгъдә башлайалым бер тәбарәк*[1]*, и әхи.* Мөхәммәдзакир ишанга менә шундый сыйфатлар хас булган: *гаҗәеп, хуш сәхи; гариф, гамил, гыйльмедер гыйрфан илә; җөмләсендин фазыйл иде шул заман; мөхтәсибдер, могтәбәрдер; һимам һәм суфилар иерархиясендә иң югары дәрәҗә – шәйхе котыб.* Күренгәнчә, шәехнең күркәм сыйфатлары арасында аеруча аның укымышлылыгына, дин гыйле-

[1] Тәбарәк – «Мөлек» сүрәсе.

мен тирән үзләштерүенә, суфиларга хас булган аерым мистиканы белүенә игътибар юнәлтелә. Ул үзе дә гарәп телендәге «Табсирәт әл-мөршидин...» дигән хезмәтендә «чын шәехнең сыйфатлары шундый була: фани дөньядан читләшү, [җәмгыятьтә] югары дәрәҗәгә ирешү омтылышы булмау; ул барыннан да элек ашауда, эчүдә, сөйләшүдә һәм йокыда аз гына микъдар белән канәгатьләнергә, догада, садака бирүдә һәм уразада зур тырышлык куярга тиеш» [Абу ‘Абдуррахман, б. 46]. Суфи остазларның иң яхшы сыйфатлары итеп, ул аларның гамәлләре әйткән сүзләре белән тәңгәл килүне аерып күрсәтә. Чөнки Мөхәммәдзакир Камалов фикеренчә, гыйлем уй-ниятләр, тормыш рәвеше һәм гамәлләр белән ныгытылырга тиеш [Абу ‘Абдуррахман, б. 34]. Шуңа күрә дә мәрсия авторы шәехнең күркәм сыйфатларын тасвирлаганда аеруча «гамил» сүзен куллана. Бу шәехнең оста вәгазьче генә түгел, ә үзенең мисалында әйләнә-тирәдәгеләргә ислам этикасы күзлегеннән караганда чын мәгънәсендә яшәү рәвешен дәлилләп күрсәткән. Мәрсиядә Мөхәммәдзакир ишан ислам фәннәрендә югары гыйлемгә ирешкән галим, әмма гади күркәм кеше буларак тасвирлана. Р.Г. Әмирханов язганча, «тырыш хезмәте өчен аны хөкүмәт зур көмеш медаль белән бүләкли» [Амирханов, 2001, с. 70]. Дөрес, хөкүмәт органнары тарафыннан Мөхәммәдзакир ишанга булган яхшы һәм ихтирамлы мөнәсәбәт аның руслаштыру сәясәтенә, мәктәп һәм мәдрәсәләрдә рус телен укытуны кертүгә актив каршылык күрсәтә башлаганчы булуы турында мәрсиядә дә әйтелә: *Шунча галим булды аның фазыйләте, хуш холкыны, / Әмиринләр, хакиминләр саклады́лар кадерене* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 9а].

Мәрсиянең икенче өлеше шәехнең вафатын тасвирлауга багышланган. Ул аерым хисләрнең тирәнлеге, нечкә психологизм һәм эмоциональлек белән аерылып тора. Автор шәехнең күп кенә тикшеренүчеләргә мәгълүм булган вафат булу датасын хәбәр итү белән бергә аның җаны бакый дөньяга төнге намаздан соң күчкәнлеген яза: *Сәна бең дә сигез йөз дә ки туксан өченче румийа / Җиһандин кәчде бер шәех, мең өч йөз унберенче тарихда / Шәрәф зөлкагъдә аенда егерме өченче йәүмендә / Әманәт рух-ы тәслимат көч атна кич йәсигъ бәгъдә* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 1 б]. Мәрсиядә шулай ук Мөхәммәдзакир Камаловның әүвәл дәвалап булмаслык авырганлыгы һәм ике көн, бер төн үткәннән соң вафат булганлыгы бәян ителә. Шәехнең соңгы минутларын автор тирән психологизм белән тасвирлый. Аның янында хатыны Бибифатыйма һәм кызы Гандәлиб булалар. Бибифатыйма ханым аңа иң ягымлы, иң гүзәл сүзләр белән эндәшеп, үзенең җылы хисләрен белдерә. Ул Аллаһка ялварып, иренә һәм балаларының әтисенә төрле яхшылыклар тели: *Җәлис улды баш тарафда Гандәлиб – рәис кызы / Һәм садыр тарафында улды Бибифатыйма зәүҗәсе. / Кәримәсе йалварды хуш мәкаль лотфилә: / Вай фәрзәндәләрем пәнаһы, гомеремнең сәрмайәсе дийүбән аһлә. / И, кәримем, зө-л-вафа, хөсне-р-риза, сәмма риза, / Ике җиһан шаһы*

хушнуд улса иде һәб сәңа [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 2а]. Мөхәммәдзакир ишан, хәле авыр булуга кармастан, зур түземлелек күрсәтә. Ул үзенең якыннары, беренче чиратта бергәләп ундүрт бала тәрбияләп үстергән хатыны белән зур канәгатьләнү хисләре аша хушлаша: *Чук ризалык кўстәреб рифкылә диде аңа: / Халеме хуш беләңез, димәңез тәкрар бәңа. / Рифкылә миһрилә бакды күзене Гандалибә, / Сыййхәтендә сүнәр (?) иде ул гаҗәб тәхәммел* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 2а].

Шәехнең вафат булу моментын автор символик деталь белән сурәтли: *Кабзә улынды рухы аның, калды кафәс фанәсе* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 6б]. Бу контекстта читлек җирдә каласы тәнне белдерә, ә җан кош рәвешендә күккә күтәрелә (гәрчә текстта кош образы булмаса да ул күзаллана). Гомумән, үлемне образлы тасвирлау төрки шигърияттә киң таралган. Аны без Йосыф Баласагуниның (1018–1075) «Котадгу белек» поэмасында ук очратабыз:

eḍizlik yiledi suzuk can turuġ
uçup bardı can ḳaldı kalbüd ḳuruġ.

[Arat, p. 169]

(Саф рухы югарыга, иң биек урынга омтылды,
Җаны очты, коры гәүдәсе калды).

Бу мотивны Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә Йосыфның атасы Ягкуб вафаты тасвирланган моментта да күрәбез:

Шәриф тәндин айырулдый газиз җаный,
Коша бәңзәп оҗмах таба очар имди.

[Кол Гали, б. 208]

Алтын Урда шагыйре Котб та үзенең «Хөсрәү вә Ширин» әсәрендә җанның тәннән аерылуы турында шулай уйлана:

Бу сүз әйгинчә, нәгяһ вакты йитте,
Кафәсдин җаны кош тик, очты китте.

[Хисамов, б. 128]

Шулай итеп, мәрсиянең шәех Мөхәммәдзакир Камаловның соңгы минутлары тасвирланган икенче өлеше якты образ, бер яктан тирән суфичыл тамырлары булган, икенче яктан Урта гасырлар Шәрык мөселман әдәбияты традицияләренә барып тоташкан үзенчәлекле терминнар һәм символлар белән тулыландырылган.

Мәрсиянең күләмле өченче өлешендә Мөхәммәдзакир Камаловның күпсанлы варислары, кайбер мөритләре һәм аларның шәехнең вафатыннан соңгы язмышлары сурәтләнә. Тексттан күренгәнчә, шәехнең балаларыннан ике улы һәм ун кызы кала. Өлкән улы Ибраһимның вазифасына җомга вәгазе уку керә. Ул әле шактый яшь булу сәбәпле, мәрсия авторы аның янында тиешле юнәлеш биреп торучы атасы

булмаганга борчыла; ул, Аллаһтан аңа гыйлемен тирәнәйтүдә ярдәм итүен сорап, дога кыла: *Углы Ибраһим ки йәшьдер, хале дәгел фанәсе, / Мәсҗед-минбәрдә*[1] *хазир укый җомга хөтбәсе. / И Ходა, нөсрәт вир аңа гыйльме-хикмәт хиссасы, / Анда мәүҗүд улса иде шәйхемезнең бәһрәсе* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 6б].

Шәехнең икенче улы Мөхәммәдисмәгыйльгә килгәндә исә, атасы вафат булганда аңа әле ике яшь тә тулмаган була. Мәрсия авторы аны болай тасвирлый: *Бер мөбарәк углы Мөхәммәд Исмәгыйль тәсмисе, / Әткәсенә охшайыбдыр сыйфаты һәм һийәте. / Гомер вирсен Хак Тәгалә, сакласын һәр афәте, / Ике йәше йитмәйенчә калды мәхрүм ул сабый* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 6 б].

Ишанның күпсанлы балаларының сыйфатлары турында сүз алып барып, автор сокланып болай ди: *Фазлы Хакдыр җан-күзең ач вә-с-сәлам, / Бу нә мәнзил, бу нә җәннәт бу мәкам!* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 9а]. Чынлап та, шәехнең байтак кызлары уңышлы кияүгә чыгалар; аларның ирләре югары белем алып, татар халкының билгеле шәхесләре булып җитешәләр.

Мәрсиядә Мөхәммәднәҗиб Әмирхановка шактый урын бирелгән һәм бу очраклы гына түгел. Билгеле булганча, ул – Мөхәммәдзакир Камаловның Мәчкәрә мәдрәсәсе буенча якын дусты Мөхәммәдхөсәен Әмирхановның (1814–1893) улы. Р.Г. Әмирханов мәгълүматына күрә, «1893 елда Чистайга Мөхәммәднәҗиб килә... Ул вакытта Мөхәммәдзакир каты авырый һәм аңа кешеләр белән җитәкчелек итү авырлаша. Үзенең вафатыннан соң рухани әкренләп җитәкчелекне кемгә калдыру турында уйлана башлый. Февральдә Мөхәммәднәҗиб һәм шәех кызының туе була[2]... Шәехнең хәер-фатихасы белән Мөхәммәднәҗиб Чистай мөселманнары арасында актив эшчәнлек җәелдерә. Озакламый ул шәех Мөхәммәдзакир Чиставиның дәвамчысына әверелә» [Амирханов Р.У. Путь...]. Мөхәммәднәҗиб Әмирханга бәйле бу мәгълүмат берникадәр мөһим тулыландырулар белән мәрсиядә дә чагылыш тапкан. Әсәр авторы сүзләренә караганда, Мөхәммәднәҗиб, чынлап та шәехнең дәвамчысы (хәлифәсе) була. Чөнки ул төпле, ышанычлы һәм ныклы кеше буларак характерлана. Ул Мөхәммәдзакир ишанның мәхәббәтен һәм ышанычын казана, аңардан иҗазәт ала. Бу аңа мөритләр булдырырга хокук бирә. Шәех вафатыннан соң, Мөхәммәднәҗиб мәчеттә имам вазифасын башкара, остазы башлаган эшләрне дәвам иттерә. Мәрсиядән күренгәнчә, Мөхәммәднәҗиб Әмирхановның да Россиянең барлык тарафында да мөритләре күп була: *Имди калды ул мәкандә кияү мулла Нәҗиб, / Гыйльмелә, хыйльмелә мәүсуф булды хәзрәткә хәбиб. / Дәрсе мәшгуль калды, аны изен вирде би-тәмам, / Мәсҗед-михрабда хазир кылды аны ул имам... / Көлли әтрафдин мөридләр димәгә, хәдд, йук саны* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрә, б. 4а].

[1] Минбәр – кафедра, трибуна.

[2] М. Камаловның икенче хатыныннан туган кызы Камиләтенниса истә тотыла.

Мәрсиядән шулай ук Мөхәммәдзакир Камаловның Закир муллага кияүгә чыккан кызы Хәдичәнең бәхетсез язмышы турында да беләбез[1]. Тумышы белән Чистайдан булган Закир мулла мәдрәсәдә мөгаллимлек итә, ишан мәхәлләсендәге икенче мәчеттә имамлык итә. Әсәрдә бәян ителгәнчә, ул ишанның башка кияүләре кебек үк мөрите була һәм аңа буйсына; дин гыйлемен яхшы үзләштерә, Коръәнне яттан белә. Әмма Мөхәммәдзакирның вафатына өч ай калганда бакыйлыкка күчә. Мәрсиядә Хәдичәнең кичерешләре тирән психологизм белән сурәтләнә. Ишан үзе дә киявенең үлемен авыр кичерә, бу хәбәр аның йөрәгенә начар тәэсир итә: *Вафаты өч ай мөкаддәм иде шәйхдин шул заман, / Шәйхемезнең йөрәгенә гассә йагъды рәдд һаман* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 4а]. Хәдичәнең тормышында беренче кайгыдан соң икенчесе дә килә – атасы вафатыннан күп тә үтми ике яшен генә тутырган улы да үлә.

Мәрсиянең бу йомгаклау өлешендә Мөхәммәдзакир Камаловның остазы (мөршиде), тумышы белән Дагстанның Алмалы авылыннан булган Мәхмүд әфәнде әд-Дагстани әл-Алмалы (1810–1877) турында да мәгълүмат китерелә. Әсәргә шәех Мәхмүд әфәнденең могҗиза (карәмәт) күрсәтергә сәләтле булуы, вафатыннан соң Әстерхан төбәгендә җирләнүе турында бәян ителә. Автор Мөхәммәдзакир ишанның үз вакытында бик күп фәннәрдән камил остазда гыйлем алганлыгын әйтә: *Шәех Мәхмүд әл-Фәгал улдыр әһле камәл, / Камил остаз улмакыдин сабак алды би-мәҗал. / Нәчә фәндин хасыйл итмеш ул ирәнләр сөрүре, / Һәм кәрамәт садир улмыш, кабере идүр Әчтерхани* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 9а].

Мәрсиядә авторның суфичыл рухлы әйтемнәре теркәлгән. Алар кыска афоризмнар ролен башкаралар һәм, һичшиксез, әсәргә тәмамланган форма һәм сыгылмалылык биреп торалар. Мәсәлән: *Нитәккем җан тәндәдер, и мөмкинәт, / Җан кидәчәк, малың улыр би-сәбат* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 7 б], яки: *Раббенә, Раббе Кәрим, Могтыйәт! / Хөббе дөнйа илә итмә бези мат* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 12 б] һ.б. Бу афоризмнар урыны белән текстның аерым бүленешләренә «йомгак» ролен дә башкаралар. Мәсәлән, Мөхәммәднәҗиб Әмирхан мулла турындагы мәгълүматтан соң укыйбыз: *Нә өчен кәлдең вөҗүдә, бел, үзең, / Мәгърифәтлә, бел, нә җәүһәрең сүзең* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 14а], яки: *Әгәр гәрчәк ир исәң, мәрдра ул, / Фәна ул әүвәл, андин патша ул* [Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт, б. 15а]. Бу афоризм билгеле бер дәрәҗәдә Закир мулланың шәхесен ача. Ул суфичылык юлында булганда үз хезмәте белән үзенә икмәк табу өчен дөньяви эшләрдән дә читтә калмаган, күрәсең. Билгеле булганча, нәкышбәндиянең төп принцибы шулай: «Күңел – мәгъшукка (ягъни Аллаһка), кул – эшкә». Күп кенә татар суфи шагыйрьләре (Мәүла Колый, Әбелмәних Каргалый, Әхмәтҗан Тубыли һ.б.),

[1] Кызганыч ки, мәрсиядә Закир мулланың тулы исеме китерелми.

нәкышбәндия тарикате вәкилләре буларак, үзләренең югары гыйлемгә ия булуларына һәм җәмгыятьтә югары дәрәҗә биләүләренә карамастан, гади крестьян хезмәте белән шөгыльләнгәннәр, ә җир эшкәртү аларның шигырьләрендә игелекле шөгыль итеп җырланган. Мөхәммәдзакир Камаловның яшәү рәвеше дә шушы принципны ачык күрсәтә.

Әлеге мәрсия шәех Мөхәммәдзакир Камаловның, аның туганнарының һәм мөритләренең тәрҗемәи хәлләрендәге, эшчәнлекләрендәге фактларның зур булмаган өлешен генә чагылдыра. Галимнәрнең алга таба тикшеренүләре безнең бу өлкәдәге белемнәребезне тагын да киңәйтер һәм баетыр дип ышанасы килә. Чөнки Мөхәммәдзакир Камалов, Зәйнулла Рәсүлев, Галимҗан Баруди (1857–1921) кебек татар халкының үзенчәлеген саклап калуда, рухи мәдәният үсеше өчен көрәштә, милләттәшләренең шул замандагы һәм киләчәктәге бәхете өчен актив көрәшүчеләрнең хезмәтләрен өйрәнү хәзерге вакытта актуаль һәм зур әһәмияткә ия.

Әдәбият

Абу ʻАбдуррахман Мухаммад б. ʻАбдулваххаб ал-Чистави. Табсират ал-муршидин мин ал-маша’их ал-халидийин // Шуайб б. Идрис ал-Багини. Табакат ал-Хваджакан ан-Накшбандийа вас адат ал-маша’их ал-Халидийа ал-Махмудийа (на арабском языке). Дамаск: Дар ан-нуʻман ал-ʻулум, 1999. С. 5–76.

Амирханов Р.У. Закир ишан Камалов и татарское просвещение // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2001. № 1/2. С. 69–78.

Амирханов Р.У. Знаменитость всероссийского масштаба (Закир ишан Камалов) [Электронный ресурс]. URL: http://www.tataroved.ru/institut/novhist/publ/3/ (Мөрәҗәгать ителде: 20.01. 2015).

Амирханов Р.У. Путь шейха Мухаммад Закира Чистави. URL: http: // www. sufizm.ru / lib/douknow/chistavi/ (Мөрәҗәгать ителде: 03.06.2018).

Баласагунский Юсуф Хасс-Хаджиб. Наука быть счастливым / пер. Наума Гребнева. М.: Худ. лит., 1971. 160 с.

Клепиков С.А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1959. 304 с.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 443 б.

Миңнегулов Х. Татарларда ислам дине // Мирас. № 4. 1998. Б. 112–115.

Мәрсия-и дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт // ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. 39 ф., 1 тасв., 3251 сакл. бер.

Саджади, Саид Джа’фар. Словарь мистических слов, терминов и выражений. Тегеран, 1971. 734 с. (Фарсы телендә).

Хасавнех А.А. Биографические сведения о татарском шейхе Мухаммад Закире ал-Чистави в дагестанских арабоязычных рукописях // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. 2012. № 1(18). С. 78–81.

Хасавнех А.А. Биография татарского накшбандийского шейха Мухаммад-Закира ал-Чистави (Камалова) в дагестанских арабоязычных сочинениях // Суфизм: идеи, практики, институты. Традиции и современность (Международный научно-методологический семинар). Киев, 2012. С. 10–13.

Хасавнех А.Ә.К., Мөхәммәтҗанова Л.Х. Әбү Бәкер Каландар Руминың «Каландар-намә» исемле суфичыл әсәрендә мәхәббәт классификациясе // Фәнни Татарстан. 2022. № 3 (35). С. 36–45.

Хасавнех А.А. Сочинение татарского шейха Мухаммад-Закира ал-Чистави «Табсират ал-муршидин»: краткий обзор // Суфизм: идеи, практики, институты. Традиции и современность (Международный научно-методологический семинар). Киев, 2012. С. 13–15.

Хисамов Н. Бөек язмышлы әсәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 336 б.

Arat A.A. Kutadgu Bilig. I. Metin. 2 baskı. Istanbul: Turk Dil Yayınları, 1979. 432 s. (Төрек телендә).

Хасавнех Алсу Әхмәдулла кызы,
филология фәннәре докторы, Болгар ислам академиясе
Ислам мирасы үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре